

DHANA YA "MOFIMU DUNISHI" NA "MOFIMU KUZAJI" KATIKA KISWAHILI

Y.I. Rubanza
Idara ya Kiswahili
Chuo Kikuu cha Dar es Salaam

1.0 Utangulizi

Katika kuelezea dhana ya mofimu dunishi (MOD) na mofimu kuzaji (MOK) Ashton (1966:295-296) hakuzingatia mazingira yote ya matumizi ya dhana hizi mbili. Hata hivyo ni yeye pekee aliyeeleza matumizi ya dhana hizi kirefu zaidi kuliko mwanaisimu mwingine hasa kwa kuzingatia lugha ya Kiswahili.

Kama wanaisimu wengine walioelezea dhana hizi kijumla, matumizi ya MOD na MOK katika Kiswahili huyonyeshwa kwa kupachika alomofu za MOD na MOK kwenye mzizi wa jina. Katika kufanya hivyo majina hayo hubadilisha ngeli.

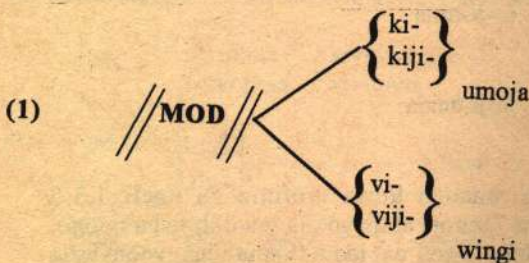
Shabaha ya makala hii ni kuonyesha mofimu dunishi na mofimu kuzaji na alomofu zake na jinsi alomofu hizo zinavyopachikwa kwenye mizizi ya majina. Tutaonyesha mazingira ambayo hutumika katika kufanya hivyo na kujaribu kuunda kanuni ya mazingira ya alomofu hizo. Aidha makala hii itaonyesha maana nyingine zitokeazo licha ya dhana za udunishi na ukuzaji kwa kuzingatia mofimu hizo zilizoambatanishwa kwenye mzizi wa majina.

2.0 Dhana ya MOD na MOK

MOD na MOK ni mofimu ambazo kwa ujumla huonyesha 'udogo' na 'ukubwa' wa jina. Tumetumia neno "kwa ujumla" kwa kuwa tunataka kuonyesha kuwa matumizi ya MOD na MOK ni mapana zaidi kuliko yalivyoelezwa na Ashton (1966:295-296). TUKI (1990:21 na 7) nao pia wameonyesha dhana hizi kuwa zinaashiria udogo na ukubwa wa kitu.

2.1 Dhana ya udogo

Kwa kawaida MOD inajitokeza katika maumbo ya aina mbili - {ki - na kiji-} umoja na {vi- na viji-} wingi. Maumbo haya ya MOD yataitwa alomofu za MOD. Tunaweza kuonyesha MOD na alomofu zake kama ionyeshwavyo katika (1):

Mifano ifuatayo itatuwezesha kuliweka wazi wazo hili:

- (2) (a) mtoto - kitoto ~ kijitoto > watoto - vitoto ~ vijito
 (b) mlima - kilima ~ kijilima > milima - vilima ~ vijilima
 (c) tunda - kitunda ~ kijitunda > tunda - vitunda ~ vijitunda
 (d) choo - kichoo ~ kijichoo > vyoo - vichoo ~ vijivyoo

Mifano 2a-d yaonyesha kuwa udogo unadhihirishwa kwa kupachikwa kwa alomofu {ki-/kiji-} na {vi-/viji-} katika mzizi wa jina. Tunaweza kudai kuwa mofimu inayodhihirisha ngeli inadondoshwa kwanza kabla ya kupachikwa alomofu ya MOD.

- (3) (a) $x \rightarrow \emptyset / \text{---}$
 (b) $\emptyset \rightarrow \text{MOD} / \text{---}$
- (4) (a) mtoto - $\emptyset$ toto - kitoto ~ kijitoto
 (b) mlima - $\emptyset$ lima - kilima ~ kijilima
 (c) $\emptyset$ tunda - $\emptyset$ tunda - kitunda ~ kijitunda
 (d) $\emptyset$ choo - $\emptyset$ choo - kichoo ~ kijichoo

Katika mifano halisi ya 4a-d udondoshaji na upachikaji wa mofimu ni kama uonyeshwavyo katika 5a-b:

- (5) (a) $m \rightarrow \emptyset / \text{---}$ kama katika **mtoto** na **mlima**
 (b) $\emptyset \rightarrow \text{kiji} / \text{---}$ kama katika **kijitoto** na **kimlima**

Kama mofimu hiyo haikudondoshwa, kupachikwa kwa alomofu za MOD huibua neno lisilokubalika katika Kiswahili kama ionyeshwavyo:

- (6) (a) mtoto - *kimtoto ~ *kijimtoto > watoto - *viwatoto ~ *vijiwatoto
 (b) mlima - *kimlima ~ *kijilima > milima - *vimilima ~ *vijilima

Ukizingatia mifano hiyo hapo juu kwa makini, utaona kuwa ili kuibua dhana ya udogo unachofanya ni kuhamisha mzizi wa jina kutoka ngeli moja ambayo inadondoshwa na kuuweka katika ngeli nyingine kususa ngeli ya 7 na 8 kwa misingi ya Ashton na wengineo au ngeli ya KI - VI (Kapinga 1983, Nkwera 1978). Dhana ya kuhamisha ngeli imeelezwa pia na Ashton (1944:295-298).

Hebu tuchunguze kwa makini zaidi dhana ya kuhamisha ngeli inavyojitokeza:

- (7) (a) m-toto - ki-toto ~ ki-ji-toto
 [ng1] [ng7]
- (b) m-lima - ki-lima ~ ki-ji-lima
 [ng3] [ng7]
- (c) $\emptyset$ -tunda - ki-tunda ~ ki-ji-tunda
 [ng5] [ng7]

Kwa kuzingatia mifano iliyotolewa katika 7a-c unaona kuwa mofimu za ngeli 1,3,5 zinadondoshwa na badala yake inapachikwa ngeli ya 7 umoja ambayo pia inadhihirisha udogo. Tunaweza kudai kuwa alomofu {ki-} inadhihirisha udogo, ngeli na idadi kama tunavyoonyesha katika 8.

- (8)
- {Ki-} $\begin{cases} \rightarrow \text{ngeli ya 7} \\ \rightarrow \text{umoja} \\ \rightarrow \text{udogo} \end{cases}$

Mifano hiyo hiyo ikionyeshwa katika wingi tunapata maumbo yafuatayo:

- (9)
- (a) wa-toto - vi-toto ~ vi-ji-toto
[ng2] [ng8]
- (b) mi-lima - vi-lima ~ vi-ji-lima
[ng4] [ng8]
- (c) ma-tunda- vi-tunda ~ vi-ji-tunda
[ng6] [ng8]

Kwa msingi wa hoja ya hapo juu tunaweza kurasimisha matukio ya 9a-c ionyeshwavyo katika 10a-b:

- (10)
- (a) [Ngn*] $\rightarrow [\emptyset] / \text{---} + \text{JIN}[\text{mzizi}]$
- (b) $[\emptyset] \rightarrow [\text{ng8}] / \text{---} + \text{JIN}[\text{mzizi}]$

Katika 10a tunaonyesha kuwa ngeli hufutwa (n*- inaweza kuwa ya aina moja au zaidi) $\emptyset$ inapofutwa na mzizi wa jina. Katika 10b tunaeleza kuwa ngeli ya 8 hupachikwa katika nafasi ya ngeli iliyofutwa kabla ya mzizi wa jina. Kanuni hizi mbili 10a na 10b lazima zifuatane katika mpango huo. Kijumla tunaweza kudai kuwa [vi-] nayo inadhihirisha dhana tatu - ngeli ya 8, wingi na udogo kama ionyeshwavyo katika 11.

- (11)
- {Vi} $\begin{cases} \rightarrow \text{ngeli ya 8} \\ \rightarrow \text{wingi} \\ \rightarrow \text{udogo} \end{cases}$

Hali ya kupachika alomofu za MOD katika mzizi wa maneno huzingatia athari za kifonolojia ifuatavyo:

- (i) Kama mzizi wa jina una silabi zaidi ya moja yaani silabi nyingi (Sil2+), alomofu inayopachikwa ni {Ki-} umoja na {Vi-} wingi.

Zingatia mfano wa 12a-b ambao unarasimishwa katika 13a-b.

- (12) (a) mvulana - kivulana
wavulana - vivulana

- (13) (a) $\begin{Bmatrix} \text{ng1} \\ \text{ng2} \end{Bmatrix} \rightarrow \emptyset / \text{---} + \text{JIN}_{\text{sil } 2+}$
- (b) $\{\emptyset\} \rightarrow \begin{Bmatrix} \text{Ng7} \\ \text{Ng8} \end{Bmatrix} / \text{---} + \text{JIN}_{\text{si } 12+}$

13a-b yaonyesha kuwa ngeli ya kwanza na ya pili kwanza hufutwa yaani inajitokeza kama kapa ($\emptyset$) ikifuatwa na jina lenye silabi mbili au zaidi. Aidha baada ya kufutwa mzizi hupachikwa alomofu za ngeli ya 7 an 8

- (ii) Kama mzizi wa jina una silabi moja (Sil₁) tu, basi licha ya kupachika alomofu {ki-} umoja na {vi-} wingi tunaongeza -ji kabla ya mzizi. Hivyo tunakuwa na {ki+ji-} au {vi+ji-}.

Zingatia mifano ya 14a-d inayorasimishwa kama ionyeshwavyo katika 15a-b.

- (14) (a) mtu - kijitu
 (b) watu - vijitu
 (c) mto - kijito
 (d) mito - vijito

(15) (a) $\left\{ \begin{array}{l} \text{ng1+2} \\ \text{ng3+4} \end{array} \right\} \rightarrow \{\emptyset\} / \text{---} +\text{ji+mzizi}_{\text{sil1}}$

(b) $\{\emptyset\} \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} \text{ng7} \\ \text{ng8} \end{array} \right\} / \text{---} +\text{ji+mzizi}_{\text{sil1}}$

Ngeli ya kwanza na ya pili - (mfano wa 14a-b) na ngeli ya tatu na ya nne (mfano wa 14c-d) hufutwa zinapofuatwa na -ji na mzizi ukiwa wa silabi moja. Baada ya kufutwa hupachikwa alomofu za ngeli ya saba na ya nane ambazo pia zinadhahirisha udunishi (15a-b).

- (iii) Kama mzizi wa jina unanza na irabu (I) basi nao pia unaongezea alama -ji- baada ya alomofu {ki-} umoja na {vi-} wingi.

- (16) (a) ufunguo - kijifunguo
 (b) iliki - kijiliki
 (c) ua - kijiua

(17) $\left\{ \begin{array}{l} \text{ng11} \\ \text{ng5} \end{array} \right\} \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} \text{ng11} \\ \text{ng5} \end{array} \right\} / \text{Ng7+ji} \leftarrow +\text{mziziI}$

Ngeli ya kumi na moja ionyeshwayo katika mifano ya 16a-b na ngeli ya tano ionyeshwayo katika mfano wa 16c tofauti na mifano iliyotangulia haifutwi bali inatanguliwa na alomofu ya ngeli ya saba ikifuatwa na -ji- kama ionyeshwavyo katika 17.

2.2 Dhana ya ukubwa

(MOK) huonyesha dhana ya ukubwa kwa kuzingatia sifa ya umbile, wingi, na tabia (taz. Ashton). MOK ina alomofu zifuatazo ambazo kutokea kwake hutegemea mazingira ya kimfonolojia (matokeo hatutayarasimisha kama tulivyofanya katika kuelezea MOD lakini yanaweza kuelezeka kwa misingi ile ile. Hapa tutatumia maelezo):

- (iv) Kama mzizi wa jina una silabi mbili na unianza na konsonanti, moja haudhihiriki yaani ni alomofu zero au kapa. Wingi unadhahirishwa na alomofu {ma-} ambayo pia inabainisha ngeli ya 6.

(18) (a) {Ø-} → ngeli ya 5
 → umoja
 → kuzaji

(b) {ma-} → ngeli ya 6
 → wingi
 → kuzaji

Mifano ya kudhihirisha maelezo hayo ni pamoja na

(19) (a) mtoto - øtoto > watoto - matoto
 (b) paka - øpaka > paka - mapaka*
 (c) chungwa - øchungwa > chungwa - machungwa*

Ili kuelezea dhana ya ukuzaji wa majina ambayo yanaingizwa katika ngeli za 'nazali' yaani ngeli ya 9 na 10, nazali hudondoshwa ili kuibua dhana ya ukubwa katika umoja na {ma-} huongezwa katika wingi:

(20) (a) nguo - øguo > nguo - maguo
 (b) ndege - ødege > ndege - madege
 (c) ngoma - øgoma* > ngoma - magoma
 (d) mbuzi - øbuzi > mbuzi - mabuzi*

- (v) Kama mzizi una silabi moja au unianza na irabu, umoja unadhahirishwa na alomofu {-ji-} ambayo pia hubakizwa katika wingi lakini kwa kutanguliwa na {mi-}. (sic) (Ashton uk. 296)

(21) (a) mto - øjito > mito - ømijito
 (b) kisu - øjisu > visu - ømijisu
 (c) mji - øjiji > miji - ømijiji*
 (d) mti - øjiti > miti - ømijiti

Kwa kutegemea hoja iliyotangulia ni vyema kudai kuwa umoja haudhihirishwi na alomofu {-ji-} bali tudai kuwa umoja unadondoshwa na kipashio -ji- kinaongezwa lakini hakichukui nafasi ya umoja. Zingatia mifano ya 21a-d.

Ni vyema sasa tuone hitilafu zinazojitokeza katika kuibua maana za udogo na ukubwa.

3.0 Kutochomoza maana

Licha ya Ashton (ibid) kuainisha mofimu zinazoashiria udogo na zile zinazoashiria ukubwa, yaelekea upambanuzi huo si dhahiri kabisa. Kutodhihirika kwa upambanuzi huo kunaweza kutokana na sababu kama nne hivi. Sababu ya kwanza ni kubadilika kwa maana za maneno (Massamba 1988, Mojela 1991, Louwrens 1994). Aidha uwezekano mwingine ambao unatupa sababu ya pili ni ule ambao maana hushindwa kujichomoza licha ya muafaka wa muainisho. Sababu ya tatu ni kushindwa kuainisha baadhi ya majina. Aidha sababu ya nne ni kutokea maumbo mapya (Miche 1991) ambapo dhana ya udogo imejichomoza. Tungependa kuyaelezea maeneo hayo manne kwa mifano.

3.1 Mabadiliko ya maana

Maana ya neno licha ya kufuata kanuni za kimofolojia kama alizofafanua Ashton hubadilika kwa sababu nyingi ikiwa ni pamoja na sababu za kiisimu, kihistoria, kisiasa matumizi ya jamii, kisaikolojia, miiko, athari za kigeni na sababu za kuwepo kwa maneno fulani kuwakilisha dhana zilizopo (Hatutafafanua matumizi haya yote katika makala hii - taz. Massamba 1988).

Kwa kuzingatia misingi ya uainishaji wa Ashton neno **baba** lina silabi mbili na mzizi wake unaanza na konsonanti kwa hiyo umoja ni kapa { $\emptyset$ -} na wingi wake unapaswa kuwa {ma-}.

(22)   baba   - $\emptyset$ baba   >   baba   -   mababa

Kimaana jina hili linapaswa kueleza ukubwa wa baba kwa umbo lake, au kwa wingi wao au kwa tabia yake. Kwa misingi ya kisarufi neno baba linaweza kufuatwa na vionyeshi vifuatavyo:

(23)   (a)   baba hili   :   mababa haya
          (b)   baba huyu   :   mababa hawa

Kwa misingi ya vionyeshi hivi angalau suala la umoja na wingi linaweza kupambanuliwa. Lakini bado kuna tatizo la muainisho wa ama baba kwa umbile au baba kwa tabia yao. Zingatia mifano ionyeshwayo katika 24a-c.

(24)   (a)   **Baba hili** halina dogo, eti lanitaka.
          (b)   Kwa nini unafuatana na **mababa haya**?
          (c)   **Mababa haya** yatakufa masikini.

Katika sentensi 24a **baba** haina uhusiano wowote na umbo lake au tuseme umbile lake bali ni tabia. Hapa twahisi kuelezwa tabia 'mbaya' ya mtu huyu ambaye haishi kwa misingi ya matazamio ya jamii. Linganisha sentensi 24a na ile ya 25.

(25)   Baba hili halina ubaya, lamsaidia kila mmoja.

Sentensi hiyo ina muundo karibu unaofanana na ule wa 24a lakini maana ya **baba** hapa ni tofauti kabisa na ile ya 23a. Vivyo hivyo twaweza kudai kuwa labda sentensi ya 24b nayo yahusu tabia, lakini yawezekana kabisa ni kuhusu umbo lao. Mama huenda anamkataza mwanee ambaye ni mdogo kwa umbo na/au umri asifuatane na **mababa haya**. Sentensi 24c yaweza kuwa haihusu tabia wala umbo la mtu abadani. Matumizi ya neno hilo yanategemea hasa hisia za mzungumzaji kuliko mtajwa mwenyewe. **Huyu baba** anaweza kuwa ni mfanyakazi mwaminifu serikalini - haibi. Mzungumzaji anamhukumu kwa uaminifu wake! Sentensi 24c ni mfano mzuri unaonyesha mabadiliko ya maana itokanayo na matumizi ya jamii. Katika jamii ambapo wizi si jamba la kushangilia hapana sababu ya kutumia alomofu inayoashiria tabia hususa mbaya kwa watu watendao mema. Lakini kama jamii imezingirwa na uozo, baya lahesabika jema na kama hukutenda baya basi wahesabika kuwa mtu 'mjinga'.

3.2 Kutojichomoza kwa maana

Hebu tuyachunguze majina yafuatayo:

(26)   (a)   mji   -   jiji   >   miji   -   mijiji*
          (b)   mbuzi   - $\emptyset$ buzi   >   mbuzi   -   mabuzi*
          (c)   paka   - $\emptyset$ paka   >   paka   -   mapaka*

(d) chungwa   øchungwa   > chungwa   - machungwa*

Neno chungwa kwa matumizi ya sasa halina chembe zozote za maana ya ukubwa. Vivyo hivyo machungwa haina kionjo chochote cha tabia kama tujuavyo tabia za mwanadamu. Hapa twaweza kusema kuwa matumizi ya maana ya maneno hayo imefinywa.

(27)   machungwa   -   machungwa

+wingi +ukubwa -tabia	]	+wingi - ukubwa - tabia	]
-----------------------------	---	-------------------------------	---

Kwa maana ya 'kufichuliwa' sentensi 28 inaweza kuwa na maana ya 'utamu' wa machungwa jambo ambalo haliingii katika kategoria za Ashton.

(28)   Haya ndiyo machungwa siyo yale tuliyonunua jana.

26a- na b- matumizi yake si bayana kwa wazungumzaji. Unaposema kuwa 'mijiji hii imependeza' sina hakika kama mchomozo wa maana ya kupendeza kwa 'jiji zaidi ya moja' unajitokeza. Kwa hakika baadhi ya wazungumzaji wa Kiswahili wanaweza kukana kuwepo kwa neno hilo mijiji. Vivyo hivyo ukisema 'mabuzi haya hayatulii' picha ya ama unene au tabia haijitokezi ingawa angalau twaweza kusema kuwa wingi wajitokeza kwa kadri.

3.3 Mfarakano katika uainishaji

Kutokana na matumizi ya sasa kwa baadhi ya majina ya hivi karibuni na ya kale, panatokea mfarakano wa uainishaji kwa misingi na maana zinazojiibua. Ingawa alomofu {Ki-} yadhahirisha udogo wa kitu si wakati wote kwa matumizi ya kileo dhana hii inajitokeza. Vijana wanapozungumzana kati yao na kwa kuzingatia mahusiano ya wasichana na wavulana, matumizi ya {Ki-} au {Vi-} yaweza yasiwe na uhusiano wowote wa udogo. Zichunguze sentensi zifuatazo.

- (29)   (a)   Nimepata kitoto nakwambia
          (b)   Tukae sawa vitoto vinaingia
          (c)   Yakuhusu nini, vijitoto vyangu mwenyewe

Sentensi 29a-c hazina dhana yoyote ya udogo. Hizi ni sentensi zinazoelezea 'uzuri' zaidi kuliko umbile la umbo la 'udogo'.

Licha ya maana muainisho wa Ashton utatupa taabu katika kuyaweka majina ya hivi karibuni. Zingatia matatizo ya kuainisha maneno yafuatayo:

- (30)   (a)   mkuu
          (b)   mpambe
          (c)   muungano
          (d)   ikulu

Watumizi wa lugha watakerwa kuona majina ya 30a-d yanajitokeza ionyeshwavyo katika 31a-d.

- (31)   (a)   mkuu   - økikuu   ~ kijikuu   > vikuu   ~ vijikuu?
          (b)   mpambe   - økipambe   ~ kijipambe   > vipambe   ~ vijipambe?
          (c)   muungano   - kimuungano ~ kijimuungano > vimuungano ~ vijimuungano?
          (d)   ikulu   - ?   ~ kijiikulu   >   ?   ~ vijiiikulu?

Ingawa kanuni alizosheheneza Ashton zimefuatwa lakini watumiaji wa lugha watakerwa na matumizi ya majina kwa kufuata matokeo ya misingi ya kanuni hizo.

Ukiyangiza maneno hayo katika hali ya ukubwa, matokeo yake ni kama ionyeshwavyo katika 31a-d.

- (32) (a) mkuu - økuu > wakuu - makuu?
(b) mpambe - øpambe > wapambe - mapambe?
(c) muungano - øungano > miungano - maungano?
(d) ikulu - øikulu > ikulu - maikulu?

Mifano ya 32a-d inadhihirisha mwanya mkubwa uliopo kati ya mazao ya kanuni na utumizi halisi.

3.4 Umbo jipya la udunishi/ukuzaji

Kuna maumbo mapya mawili (Miehe 1991:224-5) ambayo yameingizwa katika utumizi wa Kiswahili na yanaashiria dhana ya udogo na/au udhalilishaji/udunishaji (derogatory). Zingatia mifano ifuatayo:

- (32) (a) ka-m-tungi ka pombe (Omari)
(b) ka-toto ketu kalivyotutoka (Banzi)

Katika baadhi ya lugha nyinginezo za Kibantu kiambishi {ka-} hutokea katika ngeli ya 13 wingi 14.

Matumizi ya sasa ya Kiswahili yadhihirisha pia kujitokeza kwa kiambishi {li-} kinachoibua dhana ya dhalilisho kama ionyeshwavyo katika 33a-b (Miehe 1991:225).

- (33) (a) li-dume lisilofunzwa adabu (Banzi)
(b) hilo li-j-anaume linaloitwa li-chifu (Musiba)

Mambo haya mawili {ka-} na {li-} yanaibua dhana ambazo hazikuzingatiwa na uainishaji wa Ashton.

4.0 Hitimisho

Katika makala hii tumeonyesha dhana ya MOD na MOK kama ilivyofafanuliwa na Ashton 1944. Tumeonyesha maumbo ya mofimu hizi na jinsi yanavyoathiriana na ngeli za Kiswahili.

Aidha makala hii imeonyesha dhana ya ukuzaji ambapo yameelezwa matatizo yanayojitokeza ya kutochomoza maana zilizokusudiwa, au kutochomoza maana zinazokubalika katika Kiswahili. Pia yameelezwa matatizo yanayoweza kutokea kwa kuzingatia kanuni ya ukuzaji na udunishaji ambayo inashindwa kutumika katika baadhi ya maneno mapya ya Kiswahili. Mwisho tumeeleza kuwa utumizi ya mofimu kuzaji na dunishi umejitokeza katika umbo tofauti katika baadhi ya maandishi ya kisasa ambayo yahitaji kufanyiwa utafiti wa kina.

Marejeo

ASHTON, E.O. 1944. *Swahili Grammar*. London.

BERTONCINI, E. 1981a. "The Diminutive 'ka' Class in Contemporary Swahili". *Annali dell'istituto Orientale di Napoli* 41:295-299.

- 1983. "Some Non-standard Features in Modern Literary Swahili". Paper read at the XIVth Conference on African Linguistics, Univ. of Wisconsin, Madison, 7-9 April 1983. Ms.
- GIBBE, A.G. 1983a. "Uchambuzi wa nomino za ngeli ya kwanza katika Kiswahili". Katika: **Lugha ya Kiswahili**, TUKI, Dar es Salaam, uk. 244-256.
- 1983b. "Kiambishi ki- katika ngeli ya kwanza ya Kiswahili". Katika: **Lugha ya Kiswahili**, TUKI, Dar es Salaam, uk. 257-270.
- HARRIES, L. 1961. "Some Grammatical Features of Recent Swahili Prose". ALS 2:37-41.
- IDARUS, A.S. 1983. "Makosa yanayofanywa mara kwa mara katika matumizi ya Kiswahili". Katika: **Lugha ya Kiswahili**, Dar es Salaam, uk. 174-188.
- KAPINGA, M.C. 1983. **Sarufi Maumbo ya Kiswahili Sanifu**. Dar es Salaam: TUKI.
- LOUWRENS, L.J. 1983. "Semantic Change in Loan Words". Katika: **South African Journal of African Languages**. 13.1.8-16.
- MASSAMBA, D.P.B. 1988. "Sababu za kubadilika kwa maana za maneno: Mifano kutoka Kiswahili". **Kiswahili Juzuu** 55/1&5/2 uk. 134-144.
- MIEHE, G. 1979. *Die Sprache der alteren Swahili-Dichtung*. Berlin.
- 1991. *Problems of Grammatical Standardization in Modern Swahili*. Katika **Language Standardization in Africa** ed. by Herausgegeben Von Dirige par. Hamburg. Helmut Buske Verlag. uk. 221-234.
- MOJELA, V.M. 1991. **Semantic changes accompanying loan words in the Northern Sotho lexicon**. Tasinifu ya M.A. Pretoria: Vista University.
- NKWERA, F.M.K. 1978. **Sarufi na Fasihi Sekondari na Vyuo**. Dar es Salaam.
- OHLY, R. 1983. "Nahau za Alex Banzi". **Kiswahili** 5/2:30-47.
- SCOTTON, C.M. 1979. "The Context is the Message: Morphological, Syntactical and Semantic Reduction and Deletion in Nairobi and Kampala Varieties of Swahili". Katika: I.F. Hancock (ed.), **Readings in Creole Studies**, uk. 111-127; Gent.
- TUKI, 1981. **Kamusi ya Kiswahili Sanifu**: DSM, NRB: TUKI & OUP.
- , 1990. **Kamusi Sanifu ya Isimu na Lugha**. DSM, NRB: UNESCO, SIDA na TUKI.
- UNGERER, F. 1991. "What makes a linguistic sign successful? Towards a pragmatic interpretation of the linguistic sign" **Lingua** 83 North-Holland.